

Κάνναβη: Ψυχοφαρμακολογία/Ύποκουλτούρα

**Α. Μοσχολάκης
Ε. Σαβδόκη
Α. Αρμαγανίδης
Β. Καψαμπέλης
Γ. Παπανικολάου**

Τα μέλη της ομάδας που υπογράφουν το άρθρο που ακολουθεί εργάστηκαν στο Ίνστιτούτο Βιολογικής Χημείας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών από το 1973 ως το 1977. Η έρευνα πάνω στην κάνναβη, που διεξαγόταν εκείνη την εποχή από ένα μεγάλο μέρος του έπιστημανικού προσωπικού του Ίνστιτούτου, παρουσιάζει μία σειρά άδικεξόδων από

απλοῦσαν έπιστημονικά εμπόδια σύμφωνα με το είδος, τη μεθοδολογία και την προβληματική της έρευνας πάνω στην κάνναβη: ή απόκτηση μιας εκτενέστερης βιβλιογραφικής ενημέρωσης κρίθηκε, κατά συνέπεια, απαραίτητη και ολοκληρώθηκε με τη μορφή ανασκόπησης που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Materia Medica Graeca*³⁷. Η ανάδυση των αντιφάσεων της έρευνητικής πρακτικής της κάνναβης που προσέκυψε, απαίτησε την εξήγησή της μέσα από τη μελέτη:

1. Της κατανάλωσης της κάνναβης ως πολιτισμικού στοιχείου και οικονομικού φαινομένου και της σχετικής κρατικής παρέμβασης.
2. Της σχέσης της έρευνας πάνω στην κάνναβη τόσο με την κατανάλωση της κάνναβης όσο και με την κρατική ποσοθέτηση.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Οι άνωφερές αριθμοί (δείκτες) παρατίθενται στη βιβλιογραφία στο τέλος του άρθρου και δι χρησιμοποιούν παρά μόνο στην ειδικά ενδιαφερόμενο άναγνώστη. Αντίθετα, οι άσπείριστοι παρατίθενται σε επείγουσες σημειώσεις που άπαιτούν άμεση προέκταση του κειμένου. Στο κείμενο οι άροι χωρίς παρέχονάνα γράμματα άδύναται άδύναται στη θέση της λέξης κάνναβη που άπαρρίσκει το αντί από το όποιο προέχονται αυτά τα φάρμακα.

Μέσα από μιά τέτοια μελέτη γίνεται, ίσως, δυνατή η διατύπωση κάποιων νόμων που διέπουν την έρευνα πάνω στην κάνναβη και εξηγούν την αντιφατικότητα των αποτελεσμάτων της.

1. 'Η κατανάλωση κάνναβης σαν πολιτισμικό στοιχείο και σαν οικονομικό φαινόμενο

α) Καταβολές της έμπειρίας

'Η κατανάλωση κάνναβης συνδέθηκε από τις αρχές του αιώνα με τό λούμπεν προλεταριάτο: στίς ΗΠΑ ήταν διαδεδομένη σέ γκέτο νέγρων και μεξικανών *εμίγκρέδων*.¹¹ στήν 'Ελλάδα σέ βαρκάρηδες και άχθοφόρους τής Σύρας και τού Πειραιά, πρόσφυγες από τή Μ. 'Ασία, εγκαταστημένους στίς παραγκουπόλεις τού 'Ασύρματου, τού Ταύρου και τής Κοκκινιάς.⁴⁵ 'Αποτέλεσε έκφραση διαπροσωπικών σχέσεων και ανταλλαγών στά πλαίσια τής περιθωριακής ομάδας, σύμβολο άναγνώρισης μιās κοινωνικής απόταξης και μιās πολιτισμικής ταυτότητας, δίπλα στήν τζάζ, τό μπλούζ και τό ρεμπέτικο.^{1 10 24 36} Πολιτισμικό στοιχείο κοινωνικών ομάδων οί όποιες, στή συνέχεια των κοινωνικοοικονομικών αναστατώσεων που συνόδευσαν τή βίαιη, άναρχική και άνισομερή είσοδή των βιομηχανικών καπιταλιστικών σχέσεων στήν παραδοσιακή κοινωνία, απορρίχτηκαν στό περιθώριο τής άστικής οικονομικής τάξης και κουλτούρας.

Στό πολιτισμικό επίπεδο, ή κάνναβη έδωσε τή μάχη της ένάντια στό άλλοδλ: τό εύφορικό των φτωχών άπέναντι στό εύφορικό των πλούσιων. Πάλη μέ γενεαλογία μακρόχρονη: σ' ένα τυπικό έπικό ποίημα, τό *Benk u Bode* τού Foruli (16ος αλ.), εικονογραφείται άλληγορικά ή μάχη άνάμεσα στό κρασί (ποτό των πλούσιων και ίσχυρών) και τό χασίς (διαφυγή των φτωχών και των δευδίσιδων).⁴⁵ 'Η κρατική παρέμβαση (νομοθεσία) έχει άμεση σχέση μέ τόν καθορισμό τής πολιτισμικής ταυτότητας των λαϊκών στρωμάτων: τό διάταγμα τού 'Υπουργείου 'Εσωτερικών (27 Μαρτίου 1890) που άπαγορεύει τήν είσαγωγή, καλλιέργεια και κατανάλωση τού χασίς ως άπειλής κατά τής κοινωνίας, άφορά τούς μάγκες. ('Ας σημειωθεί ότι οί πρώτες είσαγωγές στό Δρομοκαίτειο μέ τή διάγνωση «χασισομανία» άρχισαν τό 1912, είκοσι χρόνια άργότερα δηλαδή).⁴⁵ Αύτή, ώστόσο, ή παρέμβαση δέν εξαντλείται έδώ: ό κρατικός μηχανισμός παρεμβαίνει ρυθμιστικά και στή διακίνηση κεφαλαίων. 'Η μεγάλη έκστρατεία έναντίον τής μαριχουάνας, που όδήγησε στή νομοθεσία τού 1936-37, άρχισε στίς ΗΠΑ όταν ακριβώς έληγε ή ποτοαπαγόρευση και άντιανακλόσε, σέ κάποιο βαθμό, τά συμφέροντα των βιομηχανιών άλλοδλ που προέβλεπαν πιθανούς κινδύνους άνταγωνισμού στήν άγορά τους.⁴³ 'Η κυβέρνηση τής Βεγγάλης ρύθμιζε μέ φορολογικά μέτρα τήν κατανάλωση κάνναβης σέ σχέση μέ τήν κατανάλωση άλλοδλ.³¹

β) 'Η διαμόρφωση τής σύγχρονης έμπειρίας

Στίς αρχές τής δεκαετίας τού '50 τό οργανωμένο έγκλημα άρχίζει νά πλασάρει ήρωίνη μέσα σ' ένα πλαίσιο άφθονίας φαρμάκων που ύπόσχονται νά λύσουν τό όποιοδήποτε προσωπικό πρόβλημα κάθε 'Αμερικανού.⁴² 'Ακολούθησε ή εμφάνιση των *hippies* και των ψευδαισθησιολόγων· ή κατανάλωση ναρκωτικών είσέβαλε σέ κολλέγια και γυμνάσια.²¹ Ταυτόχρονα ή κατα-

νάλωση κάνναβης άγκαλιάζει εύρύτερα στρώματα τού άμερικανικού πληθυσμού, σπουδαστές μικροαστικής και άστικής καταγωγής.⁶ 'Η κάνναβη συνιστά πλέον στοιχείο άντικουλτούρας που χαρακτηρίζεται από ύπαρξιακή φρενίτιδα, λεκτική καυστικότητα, τάση «φυγής», άπόρριψη κάθε έξουσίας, διαρκή εξέγερση, περιφρόνηση τής ιεραρχίας, ειρηνισμό, άδιαφορία άπέναντι σέ κάθε προοπτική κοινωνικής άνόδου, ζωή πλάνητα, άπόλαυση τής άμεσης στιγμής,¹⁰ «άξίες προκλητικές και έξαιρετικά επικίνδυνες γιά τό συμβατικό τρόπο σκέψης».⁵⁴

Σέ δεύτερο επίπεδο διακινείται παράνομα ένα κεφάλαιο γιά ναρκωτικά, διεγερτικά κλπ. φάρμακα μέ έτήσιο κύκλο εργασιών τής τάξης των 4 δισ. δολλαρίων.² ('Ας σημειωθεί ότι τά διεγερτικά και τά βαρβιτουρικά τής μαύρης άγοράς παράγονται στίς μεγάλες φαρμακοβιομηχανίες).¹² 'Ο κύκλος εργασιών τού κυκλώματος που κινείται στό περιθώριο τής έμπορίας κάνναβης (κάτι άνάλογο μέ τό έμπόριο ειδών καπνιστού) είναι τής τάξης των 120 έκ. δολ. τό χρόνο, άρχίζοντας από τό 1964. Κύκλωμα άρκετά εύρυστο ώστε νά διαθέτει κάθε τόσο καινούρια προϊόντα στήν άγορά (π.χ. τά *mentholated papers* - άρωματικά χαρτιά γιά τό στρίψιμο τσιγάρου κάνναβης) και νά έκδίδει περιοδικό άφιερωμένο άποκλειστικά σέ διαφημίσεις προϊόντων τού είδους μέ κυκλοφορία 450.000 φύλλων. Οί νέοι αυτοί καπιταλιστές έπιζητούν τήν έλάττωση των πονών που επιβάλλονται στους καταναλωτές κάνναβης, όχι όμως και τή νομιμοποίηση τής κατανάλωσης: ή είσοδος τού μεγάλου κεφαλαίου στή μάχη άποτελεί άρκετά σημαντική άπειλή.²

'Η κρατική παρέμβαση είναι πολυεπίπεδη και προβληματική· όπωσδήποτε δέν εξαντλείται στόν καθορισμό τής πολιτισμικής ταυτότητας των λαϊκών στρωμάτων. Στίς 21 Σεπτεμβρίου 1969 άρχίζει μιά έκστρατεία χωρίς προηγούμενο (συνδυασμένη δράση άστυνομίας, ναυτικού και άεροπορίας) μέ σκοπό τήν παρεμπόδιση είσαγωγής μεξικανικής κάνναβης στίς ΗΠΑ. 'Εγινε γνωστή μέ τό όνομα *operation intercept* και έληξε στίς 11 'Οκτωβρίου τού ίδιου χρόνου (μετά από διαμαρτυρία τής Μεξικανικής κυβέρνησης) μέ μόνο άποτέλεσμα τή διαφήμιση τού φαρμάκου. Οί κατασχέσεις κάνναβης δέν αύξήθηκαν καθόλου· παρέμειναν στό επίπεδο των 68kg τήν ήμέρα. 'Η τιμή πώλησης τού τσιγάρου τής μαριχουάνας αύξήθηκε κατά 17% άνάμεσα στό Μάιο και τόν 'Οκτώβριο τού 1969. Ταυτόχρονα τό 76-84% των καταναλωτών κάνναβης αύξησε τήν κατανάλωση άλλων φαρμάκων (συμπεριλαμβανόμενου και τού άλλοδλ).³¹ Κάτι άνάλογο σημειώνει ό Ray⁴² γιά τά έπακόλουθα τής ψήφισης τού νόμου γιά τή μαριχουάνα (*marijuana tax act*): τό κόστος ένός τσιγάρου κάνναβης αύξήθηκε έξι ως δώδεκα φορές. Θά συμφωνούσαμε μέ τό συμπέρασμα τού Brecher⁵: «ή έπιβολή νόμων μπορεί νά αύξήσει τήν τιμή των φαρμάκων και τά κέρδη τού κεφαλαίου που διακινείται στή μαύρη άγορά».

2. Πώς ή ψυχοφαρμακολογία μοιάζει νά θεμετιοποιεί τήν κυβερνητική πολιτική

'Η ψυχοφαρμακολογία τής κάνναβης άναπτύσσεται από τί 1967 μέ όλο και πιο ταχύ ρυθμό· άνάπτυξη που έχει άμεση σχέση μέ τό αύξανόμενο κρατικό ένδιαφέρον γιά τήν κατανάλωση τού φαρμάκου. Τό προϊόν αυτής τής έρευνας είναι άντι-

ρατικό και τό γεγονός αυτό θα μᾶς ἀπασχολήσει στή συνέχεια τοῦ ἄρθρου μας. Ἀξίζει, ὡστόσο, νά σημειώσουμε γιά τήν ὥρα ἡτι ὁ κυβερνητικός μηχανισμός παρουσιάζει μιά σχετική αὐτονομία ἀπέναντι στί ἀποτελέσματά της - ἀκόμα καί τά πύ ἀμεκα. Ἐτσι, γιά παράδειγμα, οἱ Σπ. Ἀγκνιου, F. Rizzo (δήμαρχος τῆς Φιλαδέλφειας) καί Anslinger (πρώην διευθυντής τοῦ U.S. Narcotics Bureau - Ὑπηρεσία Ἀσφαλείας τῶν ΗΠΑ γιά τά ναρκωτικά, ὑπεύθυνος γιά τήν καμπάνια τοῦ 1930) ἐπιτέθηκαν στί συμπεράσματα τῆς National Commission of marijuana and drug abuse (Ἐθνική Ἐπιτροπή γιά τή μαριχουάνα καί τήν κατάχρηση φαρμάκων).⁴⁰ Ὁ Anslinger, μάλιστα, δήλωσε ἀνάμεσα στί ἄλλα: «ἡ υἱοθέτηση τῶν προτάσεων τῆς Ἐπιτροπῆς [πού ζήτησε τόν ἀποστιγματοισμό τοῦ καπνιστοῦ] θά μᾶς ὀδηγοῦσε σ' ἑκατομμύρια παλαδούς πού θά γέμιζαν τά νοσοκομεῖα μας καί σέ μερικές ἑκατοντάδες ἐπιπλέον δυστυχήματα στούς δρόμους μας». Ἄλλος κυβερνητικός ἐκπρόσωπος ἐπιβεβαίωσε τή διαφωνία τοῦ προέδρου Νίξον πρὸς τίς βασικές προτάσεις τῆς Ἐπιτροπῆς.⁹ Μὲ ἀνάλογο τρόπο ἐξέφρασε ὁ τότε ὑπουργός Ἐσωτερικῶν καί τώρα πρωθυπουργός τῆς Μ. Βρετανίας Κάλαχαν τή δυσπιστία του ἀπέναντι στήν ἀποψη τῆς Wotton Committee ὅτι ἡ «κάνναβη δέν εἶναι ἡρώνη», ἀντιμετωπίζοντας στί Κοινοβούλιο πρόταση τῆς τελευταίας γιά ἐλάττωση τῶν ποινῶν στούς καταναλωτές μαριχουάνας (Lancet, 1969). Δέ θά συμφωνούσαμε, ὡστόσο, μέ τόν Brecher⁵ πού ὑποστηρίζει: «οἱ λανθασμένες κατατάξεις πού συναντᾶ κανεῖς στήν Comprehensive Drug Abuse Prevention and Control Act (Νόμος γιά τήν πρόληψη καί τόν ἔλεγχο τῆς κατάχρησης φαρμάκων, 1970) δέν εἶναι ἀποτελέσματα τῆς ἐπιρροῆς ἐρευνητῶν ἀλλά συμβιβασμοί ἀνάμεσα στή Γερουσία καί τή Βουλή, ἀνάμεσα στούς ρεπουμπλικάνους καί τούς δημοκρατικούς νομοθέτες, ἀνάμεσα στί Κογκρέσο καί τούς διοικητικούς τοῦ Νίξον». Ἡ σχέση τοῦ κράτους μέ τήν ψυχοφαρμακολογία τῆς κάνναβης δέν ἀποδίδεται πιστά μέ τήν εἰκόνα ἐνός ρυθμιστοῦ πού παρεμβαίνει σέ πολιτισμικό καί οἰκονομικό ἐπίπεδο γιά νά ἐπιλύσει τίς ἀντιφάσεις πού κατά καιροῦς ἀναφύονται ἐκεῖ, παρακάμπτοντας τά στοιχεῖα πού μιά θετική παρατήρηση φαινομένων μέ τόσο κόπο συλλέγει. Στήν πραγματικότητα, τό κράτος χρησιμοποιεῖ ἕναν ἐπιστημονικό λόγο, στή διαμόρφωση τῆς ἐμβέλειας τοῦ ὁποῖου συµμετεῖχε ἕκ τῶν ποστέρων.

Οἱ ἐργασίες μᾶς ὑποεπιτροπῆς τοῦ Κογκρέσου μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἀποκαλύψουμε αὐτές τίς πύ λεπτεῖς διασυνδέσεις ἀνάμεσα στή νομοθεσία καί τήν ἐρευνα τῆς κάνναβης.¹⁹ Ἐπιστήμονες καί ὑπάλληλοι τοῦ D.E.A. (Drug and Food Act Enforcement Administration (Ὑπηρεσία γιά τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου τοῦ σχετικοῦ μέ τήν κατανάλωση φαρμάκων καί τροφῶν) καλοῦνται σέ ἐνορκη κατάθεση. Ἐρευνητικές ἐργασίες ἀνακοινῶνται καί καταχωροῦνται στί πρακτικά. Ἀνάμεσα στούς ἐπιστήμονες συναντοῦμε τούς W. Patton, G. Nahas, M. Soueif, M. Moore, H. Kolanski, C. Schwartz, G. Tenant· ἀνάμεσα στί ἄρθρα ἐκεῖνο τοῦ Campbell⁸ καί ἐκεῖνο τῶν Kolanski καί Moore²⁵. Τά συμπεράσματα τῆς ὑποεπιτροπῆς ἐνοχοποιοῦν τήν κάνναβη γιά κάθε λογῆς παρενέργειες. Ποιά εἶναι, ὅμως, ἡ ποιότητα τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τῶν ἐρευνητῶν, ποιά ἡ ποιότητα τῶν ἄρθρων πού ἐπέτρεψαν τήν ἐξαγωγή τέτοιων συμπερασμάτων καί πού καθιστοῦν φυσική τήν κρατική παρέμβαση στί θέμα;

Ἡ δουλειά τῶν Kolanski καί Moore²⁵ εἶναι ἀπό τίς περισσό-

τερο συζητημένες. Συμπέρασμά της: ἡ κατανάλωση κάνναβης προκαλεῖ ψυχωσικό σύνδρομο. Ἀναφέρουν 38 περιπτώσεις ἀρρώστων τους (ἀνάμεσα στί 1965 καί 1970) πού παρουσίασαν ψυχολογικά προβλήματα ἐνῶσω κάπνιζαν μαριχουάνα. Τό ἄρθρο δέχτηκε σφοδρή κριτική.⁴ ²⁰ Θά σταθοῦμε σέ τρία σημεία:

α) ἡ σχέση αἰτίου (κάνναβη) - αἰτιατοῦ (ψύχωση) δέν εἶναι θεμιτή τή στιγμή πού καί οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς παραδέχονται ὅτι 11 ἀπό τούς 38 ἀρρώστους τους εἶχαν ψυχοπαθολογικά προβλήματα προτοῦ νά καπνίσουν μαριχουάνα·

β) δέν ὑπάρχει ὁμάδα μαρτύρων·

γ) τό δείγμα δέν εἶναι ἀντιπροσωπευτικό (δέν εἶναι δυνατό νά συλλέγεται ἀντιπροσωπευτικό δείγμα στί ἐξωτερικά ἱατρεία ἐνός ψυχιατρείου).

Τό ἄρθρο τοῦ Campbell καί τῶν συνεργατῶν του⁸ εἶναι ἐξίσου γνωστό: σέ πνευμοεγκεφαλογραφήματα 9 νευρολογικῶν ἀρρώστων πού κατανάλωναν κάνναβη φανερώθηκε μιά διαστολή μερικῶν διαμέτρων τῶν κοιλιῶν τοῦ ἐγκεφάλου. Τό εὑρημα ἐξελήφθη σάν ἀτροφία τοῦ ἐγκεφάλου, ὑπεύθυνη γιά τήν ὁποία θεωρήθηκε ἡ κάνναβη. Ἡ σχέση τῆς κάνναβης μέ τή διαστολή τῶν κοιλιῶν ἀμφισβητήθηκε εὐθύς ἐξαρχῆς ἀπό τή σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ ὅπου δημοσιεύτηκε ἡ ἐργασία (Lancet), πρὶν ἀκόμα ἀρχίσουν νά φθάνουν κριτικές: «ἀς ἐλέγξουμε τόν ἱσχυρισμό τοῦ Campbell καί τῶν συνεργατῶν του παίρνοντας τόν ἴδιο δρόμο ἀνάποδα, σάν τόν Lönnum (1969), πού κατέταξε 100 περιπτώσεις ἐγκεφαλικῆς ἀτροφίας σέ διάφορες κατηγορίες (ἄτομα πού κατανάλωναν ἀλκοόλ, βαρβιτουρικά κλπ.). Τά ἀποτελέσματα κάθε ἄλλο παρά ἐνοχοποιοῦν τήν κάνναβη». Ἀλλά καί παραπέρα: μπορεῖ, ἴσως, κανεῖς νά συσχετίσει τίς διαμέτρους τῶν κοιλιῶν μέ τόν ὄγκο τους, ἀλλά ὄχι καί μέ ἀτροφία τῶν γύρω περιοχῶν. Μόνο παθολογοανατομική μελέτη μπορεῖ νά ἐλέγξει κάτι τέτοιο.⁷

Ὁ G. Nahas ἀσχολεῖται κυρίως μέ τήν κυτταρική φαρμακολογία τῆς κάνναβης. Ἐδῶ θά μᾶς ἀπασχολήσει κυρίως μιά ἐπιστολή του στί New England Journal of Medicine ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.³⁸ Ἀναφέρεται στήν τοξικότητα τῆς κάνναβης.⁹ Σηριζει τά συμπεράσματά του σέ δύο δημοσιεύσεις: α) ὁ θάνατος ἐνός νεαροῦ 23 ἐτῶν ἀποδόθηκε σέ κατανάλωση κάνναβης, μιά καί ἦταν ἡ μόνη «τοξική οὐσία» πού ἀποκάλυψε ἡ τοξικολογική ἐξέταση οὐρων· β) ἡ περιπτώση ἐνός ἐικοσάχρονου γάλλου στρατιώτη πού ἔπεσε σέ κῶμα γιά 4 μέρες καπνίζοντας 9-10 πίπτες γεμάτες καπνὸ καί χαοίς τή μιά μετά τήν ἄλλη. Μ' αὐτή τήν ἀφορμή ὁ Nahas προχωρεῖ στούς ἐξῆς συλλογισμούς: ἂν ἡ περιεκτικότητα τοῦ περιεχομένου τῆς πίπας σέ δραστική οὐσία (δηλαδή σέ Δ⁹-τετραϋδροκανναβινόλη - THC) ἦταν 5-10%, καί ἂν αὐτό ἀπορροφᾶται δόλοκληρο ἀπό τούς πνεύμονες, τότε ἡ ἐνδοφλέβια θανατηφόρα δόση τῆς κάνναβης πρέπει νά εἶναι τῆς τάξης τῶν 1.000-2.000mg ἢ 30mg ἀνά χιλιόγραμμα βάρους σώματος, ποσό πού θυμίζει τή μέση τοξική δόση γιά τόν ποντικό (28,6mg/kg). Κάθε ἑτερόκλητο στοιχεῖο βρῖσκει τή θέση του καί τό πρότυπο ἀποκτά τελικά τήν ἀπαραίτητη συνοχή.

Μόνο, ὅμως, μετά ἀπό μιά μακρά σειρά τεχνικῶν λαθῶν καί ἀθέμιτων συλλογισμῶν: α) ἡ τοξικολογική μέθοδος μέ τήν ὁποία ἐρευνήθηκαν τά οὐρα δέν εἶναι εἰδική γιά τά παράγωγα τῆς κάνναβης· δίνει εἰδικές ἀπαντήσεις γιά κάθε φαινολική ὁμάδα· β) μέ δεδομένη τήν περιεκτικότητα ἐνός συνηθισμένου

* Τά ερευνητικά δεδομένα αυτών των διαθεσιμостей είναι αναπαρακτα (ό Ραίον, για παράδειγμα, στηρίζει τα πειράματά του σέ πιθήκους). Ο Meyers καί οί συνεργάτες του γράφουν: «άν σκεφτούμε ότι κάν-ναβη καταναλώνουν εκατομμύρια άνθρωποι στόν κόσμο (καί ό αριθ-μός ούλο καί αυξάνει) ενώ η καταναλωσι ήρωίνης περιορίζεται σέ 100-200.000 ανθρώπους (αριθμός πού δέν αυξάνει αντίστοιχα), κα-νένας συσχετισμός καί καμία μετάβαση από τήν κάνναβη σέ βαρύ-τερα ναρκωτικά δέν μπορεί νά υποστηριχτεί».³⁴

τοιγάρου μαριχουάνας σέ τετραϋδροκανναβινόλη (THC) καί τήν αποδοτικότητα του καπνίσματος σάν μέσου γιά τήν πρόσ-ληψή της, υπολογίζεται ότι χρειάζονται κάπου 800 τσιγάρα γιά νά πεθάνει ό καπνιστής (200 ίσως, άν ή ποιότητα είναι πιά καλή). Κι όλα αυτά, βέβαια, σέ εφάπαξ δόση· γ) κάθε κοινό τσιγάρο (μέ καπνό) περιέχει 15-30mg νικοτίνης καί 10mg άπ' αυτά μεταφέρονται μέ τόν καπνό στούς πνεύμονες του καπνι-στή. Μέ δεδομένο ότ ή θανατηφόρα δόση νικοτίνης είναι 60mg, θά άρκούσαν 6 τσιγάρα γιά νά σκοτώσουν τόν καθένα μας. Γιά τή σπάνη τέτοιων περιστατικών εϋθύνονται ή άτελής απορρόφηση καί ό ταχύς μεταβολισμός καί απέκκριση τής νι-κοτίνης. Δέ λειτουργούν οί ίδιοι μηχανισμοί όταν ό άνθρωπος καπνίζει μαριχουάνα; δ) άν κάποιος κάπνιζε σάν τό γάλλο στρατιώτη (μέ τήν τεράστια πίεση πού τή γέμιζε 10 φορές στή σειρά), θά είχε μιά τέτοια περιεκτικότητα μονοξειδίου του άν-θρακος στό αίμα του πού θά λιποθυμούσε πρίν προλάβει νά πεθάνει από κάνναβη.¹⁴

Άπ' όλες τές (ήδη αντιφατικές) δημοσιεύσεις μέ αντικείμενο τήν κάνναβη επιλέχθηκαν εκείνες πού είναι ταυτόχρονα χρήσι-μες καί κραυγαλέα περιθωριακές (έπιστημονικά). Άν, ώστόσο, τά κριτήρια τής επιλογής είναι προφανή, ό μηχανισμός μέ τόν όποιο αυτή ή επιλογή γίνεται θεμιτή παραμένει πρός εξέγηση. Κάτι τέτοιο θά πρέπει ν' αναζητηθεί στή σχέση τής ψυχοφαρ-μακολογίας μέ τήν κατανάλωση κάνναβης.

3. 'Η ιατρικοποίηση τής έμπειρίας

Είδα τά καλύτερα μυαλά τής γενιάς μου' νά καταστρέ-φονται από τήν τρέλα, νά ψωμολυσσάνε ύστερικά γι-μνωμένα

σέρνοντας σέ νέγρικους δρόμους τά χαράματα γυρεύον-τας μιά άγρια δόση

πού διώχτηκαν από τές άκαδημίες γιά τρελοί καί γιατί τύπωναν πρόστυχες ώδές στά παράθυρα του κρανίου μέ δνείρα, μέ ναρκωτικά, μέ επιάλτες πού τούς ξύπνα-γαν, αλκοόλ καί άτέλειωτα γλέντια,

πού άλυσσοδέθηκαν μοναχοί τούς στόν ύπόγειο σιδηρό-δρομο γιά τό άτέλειωτο ταξίδι από τό Μπάτερν ως τόν Άγιο Μπρόνξ μέ άμφεταμίνες,

πού περπατούσαν όλη νύχτα μέ τά παπούτσια τους γε-μάτα αίμα πάνω σίς χιονισμένες όχθες τής αποβά-θρας περιμένοντας ν' άνοίξει μιά πόρτα στό 'Ήστ Ρί-βερ σ' ένα δωμάτιο γεμάτο άχνούς καί όπιο...

Στίχοι από τό Ούρλιαχτό γιά τόν Κάρλ Σόλομον του Άλλεν Γκίνσπεργκ¹⁵: ματιά στήν υποκυκλότητα των beats (λέξη συγ-γενική μέ τήν beatitude = μακαριότητα, πού πιστεύουν πώς αποκτούν οί beats μέ τή φυγή τους). «... Οί έθνικοί μου πόροι αποτελούνται από δυό μασούρια μαριχουάνα» (17 του Γενάρη 1956). Άρκετα άργότερα ό Allen καί West' άρχίζουν νά μελε-τούν τήν Πράσινη Έπανάσταση των hippies: διακριτικό της σημάδι ή κάνναβη, συνδυετικός κρίκος ανάμεσα σέ τόσο διαφο-ρετικούς ανθρώπους πού αναζητούν μιά καινούρια ζωή· όριο, καθοριστική γραμμή ανάμεσα σέ μνημένους καί άμύητους. Τήν ιδεολογία τους συνιστά ή φυγή: πολεμούν τήν κατεστημένη κοινωνία αντιπαραθέτοντας τή δική τους σάν πρότυπο, ένι-

σχύοντας τές φυγόκεντρες τάσεις πού αναπτύσσονται στό έσω-τετικό τής κατεστημένης κυκλούρας.

Αυτή ή φυγή εγγράφεται στούς κώδικες τής ψυχοφαρμακο-λογίας σάν σύνδρομο: amotivational syndrome (σύνδρομο κακής προσαρμογής). «'Η προσωπικότητα του καπνιστή χαρακτηρί-ζεται από άπάθεια, οί προσπάθειές του είναι πολύ λίγο άποτε-λεσματικές, έχει ελάχιστη διάθεση καί ικανότητα νά φέρει σέ πέρας μιά δουλειά ρουτίνας ή νά ελέγξει μέ έπιτυχία ένα και-νούριο ύλικό. Τά άτομα αυτά είναι περισσότερο ένδοστρεφή, άφοσιώνονται σέ άμεσους στόχους αφήνοντας κατά μέρος τούς μελλοντικούς».^{22 30 48} Όλα τά στοιχεία μιάς κυκλούρας πού καταγρυψιμε με τη βοήθεια ενός κοινωνιολόγου (του Δαμια-νάκου)²⁴ στήν άρχή του άρθρου μας, κωδικοποιούνται τώρα σάν συμπτώματα. Τό On the Road του Jack Kerouac δέν άπαιτεί πλέον μιά πολιτιστική αντιπαράθεση· συνιστά αντικείμενο τής ιατρικής. 'Η νοσολογία προϋποθέτει καί άπαιτεί μιά διαχρονία συμπτωμάτων: νευρωσικοί, συναισθηματικά άσταθείς, άνάιτια δυστυχισμένοι νεαροί παγιδεύονται στό κύκλωμα κατανάλω-σης τής κάνναβης, γιά νά περάσουν από μιά φάση (α) μύησης στή χρήση της. Σ' αυτή στηρίζουν πιά τή συναισθηματική τους ισορροπία καί φθάνουν γρήγορα στή φάση (β) άπεκδυνόμενοι τές εϋθύνες τους, άδιαφορώντας γιά τά καθήκοντά τους, πάν-τοτε σέ διαφωνία μέ τές άπόψεις των δασκάλων καί των έργο-δοτών τους. 'Η θεραπευτική μπορεί νά έχει λόγο ως έδώ.

Οί άναστολές, όμως, αίρονται μέ τόν καιρό όλο καί περισσό-τερο· οί καπνιστές παραιτοποιούνται «διάγοντες βίον άήθη», άδιάφοροι άπέναντι σίς συμβατικές άξίες. Άποδίνουν σιγά σιγά άπαθείς, καταπονημένοι, καταθλιμμένοι. Μπήκαν πιά στό στάδιο (γ). 'Η άποξένωση ολοκληρώθηκε. Μπροστά μας άν-θρωποι «παθητικοί, άνήθικοι, τεμπέληδες, άντικοινωνικοί».³⁵ 'Η θεραπευτική σιωπά: «ή φυλακή είναι πού ταιριάζει στόν ψυχισμό τους», γράφει ό καθηγητής Miras.³⁵ Άνάλογη είναι καί ή δομή τής περιοδολόγησης των συμπτωμάτων από τούς Allen καί West γιά τούς hippies.¹ 'Η νοσολογία προϋποθέτει μιά φαρμακολογική εξέγηση του συνδρόμου: «ή χρόνια παρουσία τετραϋδροκανναβινόλης (THC) στόν εγκέφαλο προξενεί μιά σειρά άλλαγές στήν προσωπικότητα του καπνιστή».¹⁶ Όπως είδαμε προηγούμενα, ό Campbell καί οί συνεργάτες του έχουν ήδη προσφέρει τήν παθολογοανατομική έστία τής διαταραχής.⁸

'Η ταυτόχρονη παρουσία πολλών φαρμάκων στήν υποκυκλ-τούρα των beats καί των hippies όνομάζεται «σύνδρομο λήψης πολλών φαρμάκων»: βάση του ή stepping-stone theory πού στη-ρίζεται σέ δυό μηχανισμούς:

α) στήν ανάπτυξη άντοχής άπέναντι στήν κάνναβη. «Αυτή ή άντοχή μās προσφέρει τήν παθοφυσιολογική βάση τής άνάγκης πού νιώθει ό τακτικός καταναλωτής κάνναβης νά αύξήσει τή δόση του ή νά χρησιμοποιήσει πιά δραστικά ψυχοφάρμακα, ψευδαιοθσιογόνα (LSD, άμφεταμίνη) ή όπιούχα».³⁹

β) στήν «ψευδαιοθσιογόνα» δράση τής κάνναβης: «ή κοινή δράση ανάμεσα στήν κάνναβη καί τό LSD μās έπιτρέπει νά κατανοήσουμε πιά εύκολα μιά κλιμάκωση τής κατανάλωσης από τήν κάνναβη στό LSD», γράφει ό Paton.^{41*}

4. Τάσεις στό έσωτετικό μιάς αντιφατικής ερευνητικής πρακτικής

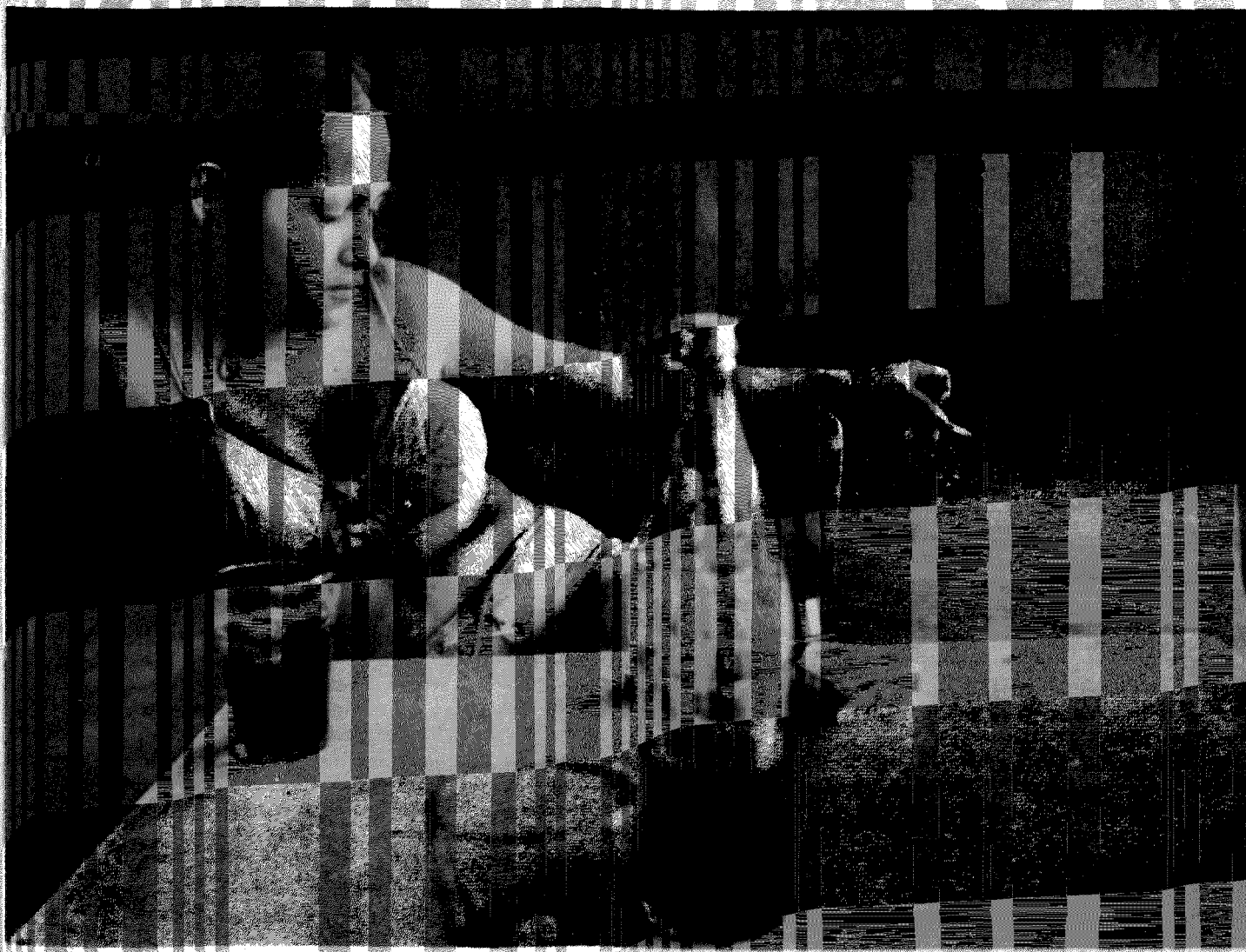
'Η άνέλιξη ενός έπιστημονικού λόγου μέ αντικείμενο τήν κάν-

ναθή εμφανίζει κανονικότητες που αντανακλούν απαιτήσεις της ερευνητικής διαδικασίας:

α) κάθε καινούρια ερευνητική δουλειά αποκτά τη σημασία της μόνο εφόσον εγγραφεται στο εσωτερικό ενός λογικού σχήματος που προηγείται απ' αυτήν. Της δημοσίευσης των Kolan-sky και Moore (γιά τό ψυχωσικό σύνδρομο από κατανάλωση κάνναβης)²⁵ προηγείται μιá ιδιόμορφη λατρική ευαισθησία που «ονομάζει τοξική ψύχωση μιá άπλη κατάσταση πανικού με εύκοινη σημειολογία, μόλις στο ιστορικό του άσθενους καταγραφεί κατανάλωση κάνναβης».²⁶ Λογικό σχήμα που άρχισε νά μορφοποιείται με τό σύγχρονο του Μπωντλαίρ Moreau de Tours, που πρώτος κατέταξε τήν κάνναβη στά ψευδαισθησιογόνα, διαβλέποντας κιόλας σ' αυτή τήν έκδήλωση τής δράσης τής ένα άξιόλογο εργαλείο προσέγγισης στη γέννηση τής ψυχικής άρρώστιας.²⁶ Λογικό σχήμα που διατήρησε τή συνοχή του με «άνακοινώσεις ενδιαφερόντων λατρικών περιστατικών» σάν κι αυτές του μαρσικινού έρευνήτη Benabud' και που κατέληξε σέ πειράματα σάν κι εκείνο του Addiction Research Center (Κέντρο

Έρευνών γιά τόν έθισμό) στό Lexington του Kentucky τό 1967,²⁷ όπου έδωσαν σέ κρατούμενες όπιομανείς άρκετά μεγάλες δόσεις τετραϋδροκανναβινόλης γιά νά διαπιστώσουν ψυχωσικές αντίδράσεις (άποτέλεσμα που προβλήθηκε έξαιρετικά από τά μέσα ενημέρωσης, έπιστημονικά και μή).

Λογικό σχήμα, ώστόσο, στό έσωτερικό του όποιου διαστρεβλώνεται ή έμπειρία τής κάνναβης, «όνειρική κατάσταση με αύξημένη τάση φαντασίωσης ανάλογη μ' εκείνη που προκαλούν τό άλκοόλ, τά καταπραντικά, άκόμα και τά άναισθητικά κάτω από είδικές συνθήκες».²⁸ Σαθρό από τό ξεκίνημα του: «ψευδαισθήσεις δέ σημαίνουν άναγκαστικά ψύχωση, και μάλιστα σέ καταναλωτές κάνναβης που άναπτύσσουν πιθανότατα άντοχή στην ψευδαισθησιογόνα δράση του φαρμάκου».²⁹ Πηγή διαγνωστικών λαθών στη συνέχεια: τά συμπτώματα που ό Benabud θεωρεί ότι χαρακτηρίζουν τό σύνδρομο «ψύχωση από κάνναβη» που περιγράφει, «μπορεί κανείς νά τά συναντήσει και σέ άλλες τοξικές συνδρομές, συμπεριλαμβανόμενων—ιδιαιτέρη γιά τό Μαρόκο— αυτών που σχετίζονται με κακή δια-

* Στην Έκθεση του National Institute of Mental Health (Εθνικό Ίδρυμα για την ψυχική υγεία) των ΗΠΑ (*Marijuana: A report to the Congress*, 1971) τονίζεται: «Από άποψη τοξικότητας τα παράγωγα της κάνναβης πρέπει να θεωρούνται από τα περισσότερο ασφαλή σε πλατιά χρήση φάρμακα». Ας σημειωθεί ακόμα ότι ο λόγος ED₅₀ LD₅₀ (μέση θεραπευτική δόση προς μέση τοξική/θανατηφόρα δόση) είναι 1 προς 10 για το αλκοόλ και 1 προς 40.000 για την κάνναβη.⁴²

τροφή και ένδημικές λοιμώδεις νόσους».¹⁸ Καταλήγει, τέλος, σε μία έντυπωσιακή λήψη του ζητούμενου: η χορήγηση σε πρώην όπιομανείς μιας ουσίας σαν την τετραϋδροκανναβινόλη (πού, σημειωτέον, δεν έχει αποδειχτεί πως έχει δράση όμοια με της κάνναβης) προκαλεί την έκλυση εκείνων ακριβώς των συμπτωμάτων που περιμένει κανείς, για να χαρακτηρίσει ψυχωσεομιμητική την ίδια την κάνναβη.

Τά πενιχρά έρευνητικά εχέγγεια ενός τέτοιου λογικού σχήματος δεν μπορούν να εξηγήσουν τη μακρόχρονη παρουσία του, τούς μετασχηματισμούς που υφίσταται, την εκλέπτυνσή του, παρά μόνο έξω από την επιστημονική του ανέλιξη· σ' ένα βαθμό ή λειτουργία του και η έμβέλειά του μπορούν ν' αναχθούν στη σύνδεση της έρευνητικής δραστηριότητας με τον κρατικό μηχανισμό. Έκει, ωστόσο, όπου κυρίως ανιχνεύονται τα αίτια της μακροδιότητάς του, είναι το πεδίο όπου συγκρούονται πολιτισμικά στοιχεία και κουλτούρες, το πεδίο όπου μία ιδιάζουσα κοινωνική ευαισθησία απέναντι στην κατανάλωση κάνναβης αρχίζει να σχηματίζεται δίπλα στη διαμόρφωση, από το δυτικό άνθρωπο, της έμπειρίας του για την τρέλα. Μία ευαισθησία που επέτρεψε να άγνοηθούν (να μὴ ενσωματωθούν στην αντίστοιχη έρευνητική κοινότητα) για μισό αιώνα εργασίες σαν του Loewe και του Goodman πάνω στην αντιεπιληπτική δράση της κάνναβης, ή της Leuchtenberger, πιο πρόσφατα, πάνω στην προστασία από τον καρκίνο του πνεύμονα.^{26 27 28 32} Μία ευαισθησία, ωστόσο, που σιγά σιγά μετατοπίζεται – κι αυτό ίσως αποτελέσει στο μέλλον το πιο ενδιαφέρον σημείο για μία καινούρια προοπτική στην έρευνα για την κάνναβη. Η μαριχουάνα έχει πάψει πιά να ανήκει σε μία υποκοιλούρα· αποτελεί τμήμα της αμερικανικής μαζικής κουλτούρας. Τό 1973 οι Hochman και Brill²⁰ μελετούν φοιτητές του Πανεπιστημίου του Λός Άντζελες για να ασκήσουν κριτική στο amotivational syndrome. Ο Lundberg και οι συνεργάτες του²⁹, προσπαθώντας ν' αποδείξουν ότι η κάνναβη δεν είναι τοξική, πιστοποιούν ότι οι περισσότεροι μαθητές της πόλης όπου δουλεύουν (Λός Άντζελες) έχουν καπνίσει μαριχουάνα.

β) ταυτόχρονα κάθε έρευνητική δουλειά καλείται να επικυρώσει τό λογικό σχήμα στο όποιο εγγράφεται, προσοδίδοντας του μεγαλύτερη συνοχή. Η αιτία της μεγαλύτερης συνοχής, καθώς συνδυάζεται με την απαίτηση για αυστηρότερο έλεγχο των παραμέτρων που υπεισέρχονται στην έρευνητική διαδικασία, έξηγει και επιτρέπει, ύστερα από μία μακρά πορεία μεθοδολογικών μετατοπίσεων, την κατασκευή μιας ψυχοφαρμακολογίας του ζώου Ισομορφης με την ψυχοφαρμακολογία του ανθρώπου: Ο Smythies με τούς συνεργάτες του⁴⁴ δανείζεται, στά 1969, δορισμένα πρότυπα συμπεριφοράς από την πειραματική ψυχολογία και δοκιμάζει δορισμένα φάρμακα· τά πρότυπα συμπεριφοράς στά όποια όλα τά ψυχωσεομιμητικά φάρμακα έχουν την ίδια δράση και μόνο αυτά, τά ονομάζει *behavioral models of psychosis*. Η μετατόπιση δρων (γιατί δεν μπορούμε να μιλάμε για ψύχωση σε πειραματόζωα, όπως τά ποντίκια, στά όποια δεν υπάρχει) αποδεικνύεται χρήσιμη: Ο Webster και οι συνεργάτες του^{49 51}, χρησιμοποιώντας τά ίδια *behavioral models*, «αποδεικνύουν», τό 1973, την ψυχωσεομιμητική δράση της κάνναβης. Και καθώς η έρευνητική έντιμότητα εγγράφεται στο θεωρητικό σώμα της ψυχοφαρμακολογίας σαν αδυναμία διατύπωσης συμπερασμάτων και απαίτηση σιωπής (π.χ. ή από-

δειξη της περιορισμένης έμβέλειας των *behavioral models of psychosis* από τίς Silva και Kalil⁴⁷ ή η μεγάλη σειρά από «δέν υπάρχουν αρκετές αποδείξεις» στην εκατοντασέλιδη αναφορά του National Institute of Mental Health στο Κογκρέσο), τέτοιου τύπου μεθοδολογικές μετατοπίσεις από την ψύχωση σε πρότυπα συμπεριφοράς για ποντίκια, από τόν άνθρωπο στο ζώο, έμφανίζονται ταυτόχρονα εύεξηγτες και ανεξάντλητες.

Η ιατρικοποίηση της έμπειρίας είναι αυτή που καθιστά, σε τελευταία ανάλυση, θεμιτή την παρέμβαση του κράτους σε οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο, ακριβώς επειδή μετατοπίζει τη σύγκρουση από τό οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο στο έσωτερικό της φαρμακολογίας. Πράγμα που ύποχρεώνει ταυτόχρονα σε διατύπωση με όρους ψυχοφαρμακολογίας, ενώ την ίδια στιγμή διακυβεύεται ο ίδιος ο ψυχοφαρμακολογικός λόγος. Γιατί είναι τό ζεύγος έρευνητικής έντιμότητας/μετατόπισης πολιτισμικών στοιχείων και ευαισθησίας που αντανακλάται σε άποσπάσματα όπως: «πολλοί απ' αυτούς που καταναλώνουν κάνναβη είναι άνθρωποι πεινασμένοι, άρρωστοι, άπελπισμένοι, νικημένοι από τη ζωή, που προσπαθούν μέσα απ' αυτό τό φτηνό φάρμακο να έλαφρύνουν τό βάρος μιας άδάσταχτης διαφορετικά πραγματικότητας. Κι έτσι κανείς δεν είναι σίγουρος για τό τί έρχεται πρώτο, τό φάρμακο ή η κατάθλιψη κι η άποξένωση από την πραγματικότητα»¹⁷. «όντας ο καθένας που καταναλώνει κάνναβη έξ έδρισμού έγκληματίας, σπρώχνεται να έρθει σ' έπαφή με άλλους έγκληματίες, μερικοί από τούς όποιον πιθανόν να τόν δολέασουν να πειραματιστεί με κάποιο άλλο φάρμακο»⁵². «για τό αυξημένο ποσοστό άνεργων και άνειδίκευτων εργατών στο σύνολο των καταναλωτών κάνναβης, υπεύθυνες πρέπει να είναι οι συχνές φυλακίσεις, ο στιγματισμός του καπνιστή και τά δευτερογενή αποτελέσματα της έχθρικής απέναντί τους τοποθέτησης της κοινωνίας, έτσι όπως εκφράζεται από την άνιση και άσυνεπή έφαρμογή των νόμων»¹¹.

Άλλά μ' αυτά τά κείμενα, συμπάρστασης σχεδόν, οι έρευνητές εγκαταλείπουν την επιστημολογική άσάφεια του φαρμακολογικού προτύπου, την ιδιόμορφη ευαισθησία του μικροαστού έπιστήμονα απέναντι στίς υποκοιλούρες των *beats* και των *hippies*, την αναίσθητη άδιαφορία απέναντι στίς ιδιαίτερότητές τους, που πασχίζει να τίς συμπεκνώσει σε σειρές συμπτωμάτων, σε σύνδρομα όμογενή, με την παθοφυσιολογική ένσωμάτωση να εξασφαλίζει την απαραίτητη στην επιστημονική πιάτσα συνοχή τους. Καί, ή σιωπή του ψυχοφαρμακολογικού λόγου αφήνει τό δρόμο άνοιχτό για ν' άκουστεί τό *Ούρλιαχτό για τόν Κάρολ Σόλομον*¹⁵, σημείο μιάς μάχης που χάθηκε (όπως και στά έργα του Burroughs) και απ' όπου η ψυχοφαρμακολογία άντλει τη χρήσιμη αύθεντία της.

που δάγκωσαν στο σβέρκο τούς ντετέκτιβς, που σκούζανε ήδονικά μέσα στα περιπολικά ότι δεν κάνανε έγκλημα αλλά μονάχα τό δικό τους βάσανο, παιδεραστία και τοξικομανία,

που ρίζανε πατατοσαλάτα στους όμιλητές του CCNY για τόν Ντανταϊσμό και κατόπιν παρουσιάστηκαν στα γρανιτένια σκαλιά του τρελοκομείου με ξυρισμένα κεφάλια και χαζοκουνθέντες γι' αυτοκτονία, απαιτών-

τας άμεση λοβοτομή,
 και που άντί γι' αυτό τούς δώσανε τό πυκτό κενό της
 ινσουλίνης, μετραζόλ, ηλεκτρισμό, ύδροθεραπεία,
 ψυχοθεραπεία, έργασιοθεραπεία, πίνγκ-πόνγκ και
 άμνησία,
 που μέσα σέ μιά διαμαρτυρία χωρίς χιούμορ άναποδο-
 γύρισαν μονάχα ένα συμβολικό τραπέζι του πίνγκ-
 πόνγκ, άναπαύτηκαν γιά λίγο στην κατατονία,
 γυρίζοντας χρόνια άργότερα σ' άλήθεια φαλακροί έκ-
 τός από μιά αίμάτινη περούκα και δάκρυα και δά-
 χτυλα καταδικασμένοι σ' όλοφάνερη τρέλα άπ' τούς
 τομείς των τρελουπόλεων της Άνατολής...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allen, J.-West, L.J. 1968. «Flight from violence: Hippies and the Green Rebellion», *Amer. J. Psychiat.*, 125, 364.
- Astrachan, A. 1976. «Pot Luck», *The New York Times Magazine*, section 6, 20.
- Benabad, A. 1957. «A psycho-pathological aspect of the cannabis situation in Morocco: statistical data for 1956», *Bull. of Narcot.*, 9, 1.
- Benson, V. 1971. «Marijuana "study" critique», *J.A.M.A.*, 217 (10), 1391.
- Brecher, E.M. and the editors of Consumer Reports. 1972. *Licit and Illicit drugs*. Little Brown and Company, Boston & Toronto 1972.
- Brill, N.-Crumpton, E.-Frank, M.I.-Hochman, J.-Lomax, P.-McGlothlin, W.-West, J. L. 1970. «The marijuana problem», *Annals of intern. Med.*, 73 (3), 449.
- Bull, J. 1971. «Cerebral atrophy in young cannabis smokers», *Lancet*, Dec. 25, 1420.
- Campbell, A.M.G.-Evans, M.-Thomson, T.L.G.-Williams, M.J. 1971. «Cerebral atrophy in young cannabis smokers», *Lancet*, Dec. 4, 1219.
- Curran, W. 1972. «Oecriminalization, demythologizing, desymbolizing and deemphasizing Marijuana», *Public Health and Law*, 62 (8), 1151.
- Δαμιανέας, Στάθης. 1976. *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*. Έκδόσεις Έρμείας, Άθήνα 1976.
- Dornbush, R.-Fink, M.-Stefanis, C. 1974. *Chronic hashish use in man. Summary Report*.
- Fisher, G.-Strantz, I. 1972. «An ecosystems approach to the study of dangerous drug use and abuse with special reference to the Marijuana issue - Dangerous use and abuse», *A.J.P.H.*, 62 (10), 1407.
- Freese, S.A. 1971. «A new look at marijuana», *The Amer. Legion Magazine*, November 1971, 14-19, 56, 58.
- Garrfott, C.J. 1971. «Cannabis, nicotine and alcohol compared», *New Engl. J. Med.*, 285 (14), 806.
- Γκίνεμπεργκ, Άλλεν. 1974. Σειρά «Σύγχρονη Ποίηση». Έκδ. Μπουκουμάνης.
- Green, R.J. 1974. «Does marijuana damage the brain?», *Arizona Medicine*, 31 (11), 835.
- Grimpson, L. 1969. «Marijuana», *Scientif. Amer.*, 221 (6) 17.
- Grimpson, L. 1971. *Marijuana Reconsidered*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Hearings before the subcommittee investigate the administration of the internal security act and other internal security laws of the Committee on the Judiciary United States Senate. 93 Congress May-June 1974.
- Hochman, J.S.-Brill, Q.N. 1973. «Chronic marijuana use and psychosocial adaption», *Amer. J. Psychiat.*, 130 (2), 132.
- Hoffman, G.F. 1969. *A Handbook on drug and alcohol abuse*. Oxford Univ. Press, New York 1969.
- Hollister, E.L. 1971. «Marijuana in Man: Three years later», *Science*, 172, 21.
- Isbell, H.-Gorodetzky, G.W.-Jasinsky, D.-Claussen, K.-Spulak, F.V.-Korte, F. 1975. «Effects of (-) Δ^9 - tetrahydrocannabinol in man», *Psychopharmacologia (Berl.)*, 2, 184-188.
- Kaufman, J.-Allen, J.-West, L.J. 1969. «Run aways, hippies and marijuana», *Amer. J. Psychiat.*, 126, 5.
- Kolansky, H.-Moore, T.W. 1971. «Effects of Marijuana on adolescents and young adults», *J.A.M.A.*, 216, 486.
- Leuchtenberger, C.-Leuchtenberger, R. 1968. «The need of experimental inhalation studies in animals for the problem of the influence of cigarette smoke on the induction of lung-cancer», *Z. Praventivmed*, 13, 122-129.
- Leuchtenberger, C.-Leuchtenberger, R. 1972. «Abnormalities of mitosis, DNA metabolism and growth in human lung cultures exposed to smoke from marijuana cigarette smoke», *United Nations Documents*, ST/SOA/SER. 5/37.
- Loewe S. 1946. «Studies on the pharmacology and acute toxicity of compounds with marijuana activity», *The J. of Pharmac. and Exp. Ther.*, 88, 2, 154-161.
- Lundberg, D.G.-Adelson, J.-Prosnitz, H.E. 1971. «Marijuana induced Hospitalization», *J.A.M.A.*, 215, 121.
- McGlothlin, W.-West, L.J. 1968. «The marijuana problem. An overview», *Amer. J. Psychiat.*, 125 (3), 370.
- McGlothlin, W.-Jamison, K.-Roseblatt, St. 1970. «Marijuana and the use of other drugs», *Nature*, 228, 1227.
- Mechoulam, R. 1976. «Le Cannabis», *La Recherche*, 7 (73), 1018-1026.
- Medelson, H.J.-Rossi, A.M.-Meyer, E.R. 1974. *The use of marijuana: a psychological and physiological inquiry*. Plenum Press, New York & London. Chap. 14, p. 175.
- Meyers, F. - Jawetz, E. - Goldfien, A. 1974. *Review of medical Pharmacology - Lange*.
- Miras, J.C. 1969. *Experience with chronic Hashish smokers. Drugs and Youth*. Charles C. Th. publisher. Chap. 18, 191.
- Moreau, J.J. 1973. *Hashish and Mental Illness*. Raven Press, New York.
- Μοσχόδakis, A.-Σαδόakis, E.-Άρμαγιάνης, A.-Καφαμπέλης, B.-Παπανικολάου, Γ. 1978. «Κινησθη. Άμφιλεγόμενα», *Materia Medica Graeca*, 6 (2), 216-224.
- Nahas, G.G. 1971. «Lethal Cannabis intoxication», *New England J. Med.*, April 8, 792.
- Nahas G.G. 1973. «Clinical pharmacology of cannabis sativa with special reference to Δ^9 - THC», *Bul. on Narcotics*, 25 (1), 9.
- National Commission on marijuana and drug abuse. 1972. *Marijuana: A signal of misunderstanding*. Washington, Government Printing Office.
- Paton, W.D. 1972. «Guide to Drugs 5», *Drugs and society*, 1 (9), 17.
- Ray, D. 1972. *Drugs, society and human behavior*. The C.V. Mosby Company, Saint Louis.
- Rockwell, A.P. 1973. «Alcohol and Marijuana - Social Problem Perspective», *Addict.*, 68, 209.
- Smythies, U.R.-Johnston, V.S.-Bradley, R.J. 1969. «Behavioural models of psychosis», *Br. J. Psychiatry*, 115, 55-68.
- Στεφανής, K.-Μπάλλας, K.-Μαδιανού, Δ. 1976. *Hashish studies of long-term use*. Raven Press.
- Στεργιάδης. 1964. *Χασίς*. Άθήνα.
- Silva, A.-Kallil, H.M. 1975. «Screening hallucinogenic drugs: study of three behavioural tests», *Psychopharmacologia (Berl.)*, 42, 163-171.
- Tylden, E. 1967. «A case for cannabis», *Br. Med. J.*, Aug. 556.
- Webster, C.C.-Willinsky, M.C.-Herring, B.S.-Walters, G.C. 1971. «Effects of Δ^9 - tetrahydrocannabinol on temporally spaced responding and discriminated sidman avoidance behavior in rats», *Nature*, 232, 498-501.
- Well. 1970. «Adverse reactions to marijuana. Classification and suggested treatment», *N. Eng. J. Med.*, 282 (18), 997-1000.
- Willinsky, M.-Webster, C.-Herring, B. 1974. «Effects of Δ^9 - THC on Sidman discriminated avoidance behavior in rats», *Act. Nerv.*, Suppl. 16A, 34-38.
- Weston, B. 1969. «Cannabis is not heroin», *Science*, 1. 54, 3.
- Zimberg, E.Z.-Well, T.A. 1969. «The effects of marijuana on human beings», *Addict.*, 26, 26.
- Zinn, H.L. 1969. «Marijuana, the drug and the problem», *Milit. Med.*, 134, 104.